

Vliv kationů kovů na degradaci kolagenových materiálů

Ing. Martina Ohlidalová, Ing. Irena Kučerová

KONTAKT: Martina.Ohlidalova@vscht.cz

VŠCHT v Praze, Ústav chemické technologie restaurování památek

ÚVOD

Řadu významných historických archivních objektů tvoří materiály na bázi kolagenu, tzn. usně a pergameny. Jedno ze závažných poškození těchto objektů (zejména zdobených vazebních usní, iluminovaných rukopisů atp.) bývá způsobeno účinkem iontů přechodných kovů. Nejčastěji se jedná o ionty železa a mědi (ale třeba i manganu či zinku).

TEORETICKÁ ČÁST

V usních i pergamenech se mohou tyto ionty vyskytnout především z pigmentů použitých při jejich povrchové úpravě nebo zdobení – tím se rozumí různé druhy mramorování usní, které bylo oblíbenou dekorativní technikou zdobení usní do konce 19. stol. Dalším zdrojem iontů kovů mohou být pigmenty použité v malbě na předmětech z usní, v iluminacích, podkladech pod zlacení či inkoustech na pergamenových listinách. Ve stopových množstvích mohou také ionty těchto kovů ulpět na kolagenových materiálech z vody nebo dalších látek, použitých při výrobě usní nebo pergamenů. Ionty přechodných kovů mohou rovněž pronikat do usní přímým kontaktem s kovy po vlastním procesu koželužské výroby (např. vazební useň je často v přímém kontaktu s kovovými hřebíky).

U těchto objektů se můžeme setkat s jejich degradací vyvolanou právě ionty přechodných kovů. Makroskopickým projevem tohoto druhu poškození je ztráta pevnosti, křehkost a práškovatění kolagenových vláken. Obecně se předpokládá, že ionty přechodných kovů katalyzují všechny oxidační způsoby degradace kolagenu. Nejzávažnější z nich je ale katalyzované oxidační poškození kolagenové makromolekuly (tzv. black rot). Dále se předpokládá, že tento katalytický vliv probíhá radikálovým mechanismem. Žádná z těchto skutečností ale nebyla doposud potvrzena.

KONZERVÁTORSKÝ PŘÍSTUP

V konzervátorské a restaurátorské praxi jsou v současné době doporučovány tři různé přístupy pro řešení zamezení katalytického vlivu iontů kovů na kolagenové materiály:

- První možností je přidavek komplexotvorné látky, která reaguje s ionty kovu za vzniku neaktivního komplexu (např. organické kyseliny – zejména kys. salicylová, mandlová, benzoová a malonová; soli organických nebo anorganických kyselin). Velkým problémem těchto látek je ale jejich kyselý charakter. Rozkladnými reakcemi se mohou organické i anorganické soli přeměnit v příslušné kyseliny, které mohou degradovat kyselou hydrolyzou kolagenovou makromolekulu. Problémem solí mohou být také sodné kationy, které snižují teplotu smrštění kolagenových vláken.

- Další možností je přidavek látky, která přednostně reaguje s volnými radikály v systému, a tím způsobí jejich následné odstranění. Takovou látku potom označujeme pojmem antioxidant (patří sem látky jako hydrochinon, difenylamin, fenol atp.). Na druhou stranu hydrochinon i fenol snižují teplotu smrštění kolagenu, čímž jsou pro praktickou konzervaci nepoužitelné. Difenylamin má zase tu nevýhodu, že během oxidace mění barvu na jasně modrou až fialovou.

- Poslední možnost je pouze preventivní a nelze tedy využít pro ošetření poškozených objektů. Týká se použití látek stínících UV záření při konečných úpravách usní, tzv. UV-absorbéry.

V současné době tedy neexistuje žádná konkrétní látka, která by inhibovala tento katalytický vliv a současně byla použitelná pro historické kolagenové materiály. Na základě této skutečnosti se v praxi škodlivý vliv iontů kovů na usně řeší společně s eliminací výskytu volných kyselin v usni tzv. blokováním. Tento konzervační krok se provádí roztokem, který vzniká smícháním roztoku pro blokování kovů (doporučuje se 8 hm % vodný roztok KF) a roztoku pro blokování kyselin (nejčastěji KHCO_3 , citran draselný atd.). Nevýhodou tohoto blokovacího systému je, že je založen na vodné bázi. Nelze tedy použít na pergameny a pro usně v pokročilejším stadiu degradace. Pro eliminaci škodlivého katalytického vlivu kovových iontů na pergamen se dosud v praxi nepoužívá žádný konzervační prostředek.

EXPERIMENTÁLNÍ ČÁST

Část mé experimentální práce se v současné době věnuje vyhodnocení vlivu Fe^{2+} iontů na degradaci usní, kterým se v tomto příspěvku budu zabývat podrobněji. Toto mé studium by mělo v první řadě odpovědět na otázky jako např.: Jaké koncentrace kovů způsobují tato poškození? Jakým mechanismem tato poškození opravdu probíhají? a také toto poškození zmapovat a důkladně prozkoumat. Tato práce je poměrně výrazně zpomalena naleznutím vhodných analytických metod, které by se daly k vyhodnocení degradace kolagenových materiálů použít. Na tuto první část výzkumu by v budoucnu měla navázat druhá část, jejíž cílem bude nalézt vhodný inhibiční systém pro historické kolagenové materiály poškozené ionty přechodných kovů.

Materiál a použité analytické metody

Prezentovaná část práce se zaměřuje na vyhodnocení degradace tříslučiněné usně ošetřené vodnými roztoky FeSO_4 v rozmezí koncentrací 0,1–20 hm %. FeSO_4 byla velmi oblíbená látka, s jejíž pomocí se do 19. stol na povrchu tříslučiněné usně vytvářelo černé zbarvení (tupováním houbou, sprchováním, stříkáním či kropením) – viz. obr. 1. Mikroskopický detail tohoto poškození můžete vidět na obr. 2. Vzorky usní byly ošetřeny námkem po dobu 30 s, nechány do druhého dne volně vyschnout a poté urychleně stárnuty po dobu 5 dní při teplotě 100 °C.

Pro vyhodnocení změny degradace ošetřených vzorků od neošetřených byla nejprve u zkušebních vzorků vyhodnocena degradace mikroskopickým sledováním hydrotermální stability vzorků během stárnutí (termosystém FP900 s měřicí celou FP82). Dále byly vyhodnoceny změny mechanických vlastností (Instron verze 3365) a hodnoty pH stárnutých a nestárnutých vzorků (pHmetr pH526 WTW s dotykovou elektrodou). Charakter vláken vzorků a v nich rozložených iontů kovů bylo vyhodnoceno pomocí skenovací elektronové mikroskopie s EDS analyzátozem (Hiatchi S-450 s EDS analyzátozem Kevex/NumeriX). Jako poslední analytickou metodou, kterou jsem využila ke stanovení konformačních změn kolagenu usní byla Ramanovou spektroskopii (Labram HR). Bohužel výsledky z této metody nebyly ještě v době odevzdání textu kompletní, a proto nebudou zahrnuty do tohoto příspěvku.

Výsledky a diskuze

Nejzajímavější informace mi v tomto stadiu výzkumu přineslo měření teplot smrštění (T_s). Graf závislosti T_s zkušebních vzorků ošetřených roztoky obsahující FeSO_4 v rozmezí 0,1–20 hm % je uveden na obrázku 3. Zde můžete pozorovat, že hydrotermální stabilita ošetřených vzorků poklesla u všech přibližně srovnatelně v celém koncentračním rozsahu FeSO_4 . Domnívám se, že tato skutečnost by mohla poukazovat na radikálový mechanismus oxidační degradace kolagenu. Pro ověření této domněnky je nutné provést EPR analýzu, která je už v nejbližší době naplánována na Katedře fyzikální chemie Slovenské technické univerzity. Další zajímavý fakt je skutečnost, že už velmi nízké koncentrace kovu (v tomto případě tedy 0,1 hm % Fe) mohou výrazně urychlit oxidační mechanismus degradace kolagenové makromolekuly. Pozorováním vláken SEM se na povrchu usně podařilo identifikovat vrstvu ošetření s vysokým obsahem Fe – viz obr. 4. Lze tedy konstatovat, že tento typ poškození je pouze povrchovou záležitostí. Během stárnutí byly hodnoty pH ošetřených a neošetřených vzorků srovnatelné (pohybovaly se v rozmezí hodnot 2–2,6). Zvyšující se koncentrace Fe^{2+} tedy nemá vliv na výslednou hodnotu pH povrchu usně. Ve výsledcích změn mechanických vlastností vlivem ošetření a následného stárnutí nebyly vyzkoušeny žádné výrazné změny. Tato skutečnost potvrzuje fakt povrchového poškození, které se výsledně nepromítne do změn mechanických vlastností celého vzorku.

ZÁVĚR

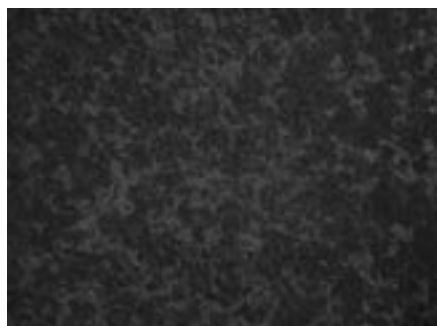
Část zde prezentovaných výsledků probíhajících experimentů, poukázala na to, že vzorky ošetřené roztokem Fe^{2+} soli v rozmezí koncentrací 0,1–20 hm % jsou relativně stejně poškozeny. Z výsledků lze usuzovat na radikálový mechanismus degradace, ale tato skutečnost bude muset být ještě potvrzena. Do budoucna je plánována řada zajímavých experimentů, které by měly přispět ke sledování změn v primární struktuře

kolagenu (např. vyhodnocení stupně oxidace aminokyselinovou analýzou, identifikace rozkladných produktů kolagenu plynovou chromatografií) a již zmíněné potvrzení radikálového mechanismu katalyzované oxidace EPR spektroskopii. Po nalezení optimálních podmínek měření dalších analytických metod vhodných pro vyhodnocení stupně degradace kolagenových materiálů, bude experiment rozšířen o studium vlivu typu tříslavin a druhu usně. Dále budou provedeny experimenty s větší škálou Fe^{2+} a Cu^{2+} solí.

Tímto příspěvkem jsem chtěla poukázat na jeden zajímavý problém vyskytující se na řadě historických objektů, jejichž podstatou je bílkovina kolagen. Tímto problémem se u nás zatím nikdo nezabýval a i v zahraničí se výzkum orientuje spíše na problémy papíru. Každopádně toto téma je velmi zajímavé a doufám, že do budoucna přinese spoustu praktických poznatků, které se využijí v konzervátorské praxi.

LITERATURA

- Sherri Sanders: *Preventing metal ion catalyzed degradation of leather*. In: ICOM symposium of ethnographic and water-logged leather. 9-11. 6 1986, Amsterdam, p. 79-86.
- Carole Dignard, Gaelen Gordon: *Metal Ion Catalysed Oxidation of Skin: Treatment of Fur Trim and Colar on a Velvet Cape*. J.ACCR, Vol. 24, 1999, p. 11-22.
- Gerhard Banik: *Green cooper pigments and their alteration in manuscripts or work of graphic art*. Pigments et colorants, 1990. p. 89-102.
- M. Součková: *Konzervace a uchovávání kožených a pergamenových vazeb citlivých na vodu*. 9. 9. 2004, URL: <http://www.vkol.cz/konf/98hrad11.htm>
- R. Larsen: *Deterioration and Conservation of vegetable tanned leather*, ENVIRONMENT Leather Project, EV5V-CT94-0514, Research report No 6, 1996.

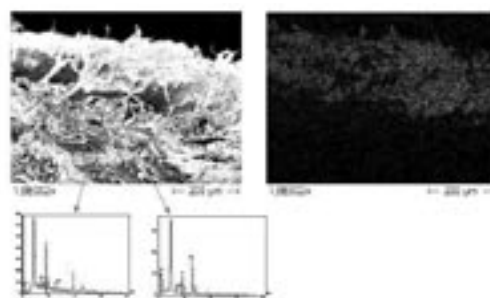
Obr. 1 – hist. useň mramorovaná vodním roztokem FeSO_4

Obr. 2 – mikroskopický detail poškození mramorované usně

Obr. 3 – Graf závislostí Ts na čase

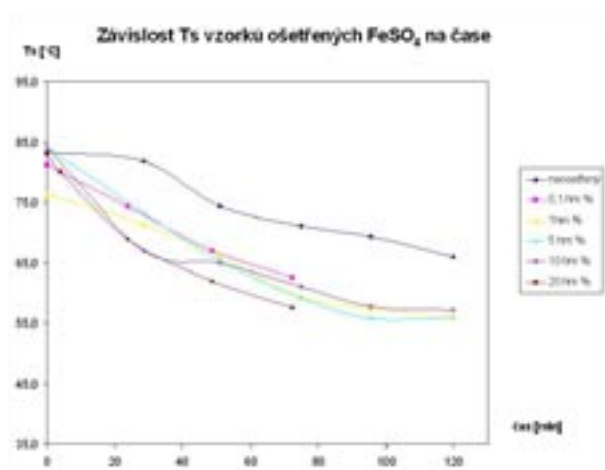
Obr. 4 – snímky z elektronového mikroskopu povrchové vrstvy usně ošetřené roztokem obsahující 20 hm % FeSO_4 s mapou rozložení Fe; ukázky prvkového složení povrchové vrstvy a vláken

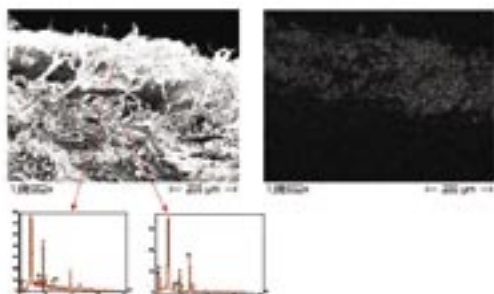
Obr. 1 – hist. useň mramorovaná vodným roztokem $FeSO_4$

Obr. 2 – mikroskopický detail poškození mramorované usně

Obr. 3 – Graf závislosti T_s na čase

Obr. 4 – snímky z elektronového mikroskopu povrchové vrstvy usně ošetřené roztokem obsahující 20 hm % $FeSO_4$ s mapou rozložení Fe; ukázky prvkového složení povrchové vrstvy a vláken